

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Київські історичні студії

Kyiv Historical Studies

2025, №1(20)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування: 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 24.04.2024 р. № 582, Додаток 6,
оновлено позицію журналу
у Переліку наукових фахових видань України
(категорія «В») через зміну назви засновника

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat,
Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка
до оприлюднення на вебсайті журналу
після здійснення видавничої підготовки
(протокол № 4 від 24.04.2025)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

УДК: 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.1>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2025, № 1 (20)

Січень — червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна)

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна)

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна)

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна)

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Сазан Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна)

Іноземні члени редакційної колегії:

Юсупович Адріан,
доктор габілітований (Республіка Польща);
Садовська Джоанна,
докторка габілітована (Республіка Польща)
Прихода Марек,
доктор філософії (Чеська Республіка)

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2025
© Автори публікацій, 2025

Founder:

BORYS GRINCHENKO
KYIV METROPOLITAN UNIVERSITY

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication
on historical sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 582 of dated 24.04.2024 (Annex 6),
the journal is updated the position on the List
Professional Editions of Ukraine (category "B")
due to the change of the name of the founder

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index for the Humanities
and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus,
Directory of Open Access Journals, EBSCO,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

*Recommended by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv
Metropolitan University
for publication on the website of this journal
upon editorial approval
(Rec. No 4 dated 24.04.2025)*

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications;
preference is given to research on urban history, especially
the history of Kyiv.

The journal has its own website.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

UDC: 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.1>

Kyiv Historical Studies

The scientific journal

2025 № 1 (20)

January — June

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitaliy Mykhaylovskiy,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD of History (Ukraine)

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD of History (Ukraine)

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliia Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribnyak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Foreign Members of Editorial Board:

Adrian Jusupović, Habilitated Doctor (Republic of Poland);
Joanna Sadowska, Habilitated Doctor (Republic of Poland);
Marek Příhoda, PhD (Czech Republic)

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Гуржій О., Щербак В. Про так звані теорії «централізації» Московії та «новий період російської історії» і місце в них України (16–17 ст.)	6
Коломієць Д. Осілий дим як джерело до вивчення залюдненості Київського воєводства середини 18 ст.	15
Соколова Н., Олексин І., Попова О. Спортивне життя й розваги студентів Дерптського (Юр'ївського) університету (1802–1917)	25
Драч О. Протекція як спосіб працевлаштування доньок у заклади освіти України межі 19–20 ст.	35
Кротофіл М., Срібняк І., Яковенко Н. Журнал «Табір» (1923–1939): тематична палітра та інформаційний потенціал публікацій, роль у консолідації української військової еміграції у Польщі	47
Бонь О. Контрольований ренесанс: взяття під контроль більшовицьким режимом українського літературно-мистецького середовища у 1920-х роках	54
Вронська Т., Заболотна Т. «Чекають на прихід німців»: переслідування киян радянськими спецслужбами у перші місяці нацистської навали (22 червня — 18 вересня 1941 р.)	61
Позднякова І. Особливості цензурування бібліотечних фондів у перші повоєнні роки (за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)	71
Юсов С. Радянський Чорнобиль vs американський Три-Майл-Айленд: інформаційний простір як чинник суспільної кризи	79

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Мицик Ю. Сподвижники Богдана Хмельницького	94
Ковальов Є. Щоденник Степана Лашкевича. 1771–1772 рр.	103
Будзар М. Маєток Покорщина Дараганів / Галаганів у дослідженні Тетяни Мішківської. Публікація тексту	122

СОЦІОКУЛЬТУРНІ СТУДІЇ

Люта Т. Київська іконографія святого Миколая Мир-Лікійського та ікона «Миколи Мокрого» із Софійського собору	138
Іванюк О. «Слов'янські Афіни»: образ Праги 40-х років 19 ст. у листах Ізмаїла Срезневського до матері	156
Гуржій І. Твори Генрика Сенкевича як чинник у боротьбі за відродження Польської держави: за матеріалами відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	165
Беляєв О. Літературна студія «Брама»: особистості	174

ДИСКУСІЇ

Русина О. До проблеми походження Радзивіллівського літопису	182
---	-----

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

Андрєєв В., Андрєєва С. «Нова сімейна історія» на українському ґрунті: Шевченко А. В. Рід Гошкевичів у соціокультурному житті України: «нова сімейна історія». Київ: Видавничий дім «Стилос», 2023. 298 с.	195
Руснак І. Повернення до історіографічних, етнографічних і фольклорних джерел: Чумаки. Студії з історії та історіографії / Ред. кол. В. Андрєєв (гол. ред.), С. Андрєєва, С. Білівненко, Р. Додонов, С. Телюпа. Київ: Крок, 2024. 290 с.	200

CONTENTS

HISTORICAL STUDIES

<i>O. Hurzhii, V. Shcherbak.</i> On So-Called Theories “Centralization of Muscovy” and the “New Period of Russian History” and the Place of Ukraine in Them (16th–17th c)	6
<i>D. Kolomiets.</i> Hearth as a Source for Population Studies of the Kyiv Voivodeship in the Middle of the Eighteenth Century	15
<i>N. Sokolova, I. Oleksyn, O. Popova.</i> Sports and Leisure Activities of Students at the University of Dorpat (Yuryev) (1802–1917)	25
<i>O. Drach.</i> Patronage as a Means of Employment for Daughters in Educational Institutions of Ukraine at the Turn of the 19th–20th Century	35
<i>M. Krotofil, I. Sribnyak, N. Yakovenko.</i> The Journal “Tabor” (1923–1939): Thematic Palette and Information Potential of Publications, Role in the Consolidation of Ukrainian Military Emigration in Poland	47
<i>O. Bon.</i> Controlled Renaissance: The Bolshevik Regime’s Takeover of the Ukrainian Literary and Artistic Milieu in the 1920s	54
<i>T. Vronska, T. Zabolotna.</i> “Waiting for the Germans to Come”: Persecution of Kyivans by Soviet Special Services in the First Months of the Nazi Invasion (22 June — 18 September 1941)	61
<i>I. Pozdniakova.</i> Peculiarities of Censorship of Library Funds in the First Post-War Years (Proceeding from the Materials of the State Archive of the Kirovohrad Region)	71
<i>S. Yusov.</i> Soviet Chernobyl vs American Three Mile Island: Information Space as a Factor in Social Crisis	79

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

<i>Yu. Mytskyk.</i> The Associates of Bohdan Khmelnytsky	94
<i>Ye. Kovalov.</i> Diary of Stepan Lashkevych. 1771–1772	103
<i>M. Budzar.</i> The Pokorshchyna Estate of the Darahans and Galagans in the Research of Tetiana Mishkivska: A Text Publication	122

SOCIO-CULTURAL STUDIES

<i>T. Liuta.</i> Kyivan Iconography of St Nicholas of Myra-Lycia and the Icon of St Nicholas the Wet from Saint Sophia Cathedral	138
<i>O. Ivaniuk.</i> “Slavic Athens”: The Image of Prague in the 40s of the 19th Century in Izmail Sreznevsky’s Letters to his Mother	156
<i>I. Gurzhiy.</i> Henryk Sienkiewicz’s Works as a Factor in the Struggle for the Revival of the Polish State: According to the Materials of the Department of Library Collections and Historical Collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine	165
<i>O. Bieliaiev.</i> Literary Studio “Brama”: Personalities	174

DISCUSSIONS

<i>O. Rusyna.</i> The Provenance of the Radziwill Chronicle	182
---	-----

REVIEWS AND NOTES

<i>V. Andryeyev, S. Andryeyeva.</i> “New Family History” on Ukrainian Soil: Shevchenko A. V. The Hoshkevych Family in the Socio-Cultural Life of Ukraine: “New Family History”. Kyiv: Stylos Publishing House, 2023. 298 p.	195
<i>I. Rusnak.</i> A Return to Historiographic, Ethnographic, and Folklore Sources: Chumaki. Studies in History and Historiography. Edited by V. Andryeyev (Editor-in-Chief), S. Andryeyeva, S. Bilivnenko, R. Dodonov, S. Telyupa. Kyiv: Krok, 2024. 290 p.	200

Марина БУДЗАР,

доцентка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Maryna BUDZAR,

Associate Professor
at the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: bmimab24@ukr.net.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

Маєток Покорщина Дараганів / Галаганів у дослідженні Тетяни Мішківської⁶¹¹. Публікація тексту

Стаття запроваджує до наукового обігу дослідження мистецтвознавці 1920-х — 1930-х років Тетяни Мішківської з історії маєткових володінь представників української еліти козацько-старшинського походження Дараганів і Галаганів в околицях Козельця. Вивчення маєтку Покорщина як цілісного ансамблю, що історично розвивався, у поєднанні архітектурних і художньо-декоративних складників, є закономірним етапом наукових розвідок авторки. Цей текст досі лишається єдиною комплексною розвідкою з історії Покорщини попри сталий інтерес до теми істориків і мистецтвознавців другої половини 20-го — початку 21-го століть. Т. Мішківська узагальнює долю комплексу від його розбудови в середині 1750-х років до знищення в ситуації докорінних суспільних перетворень 1920-х років у поєднанні історичних, історико-архітектурних та історико-мистецтвознавчих чинників існування цього культурного феномену.

Ключові слова: українське мистецтвознавство, Тетяна Мішківська, садиба Покорщина у Козельці, Дарагани, Галагани.

The Pokorshchyna Estate of the Darahans and Galagans in the Research of Tetiana Mishkivska: A Text Publication

The purpose of this publication is to introduce the research of Tetiana Mishkivska into scholarly circulation, an art historian of the 1920s and 1930s, concerning the estate holdings of the Ukrainian elite of Cossack-officer origin — the Darahans and Galagans — in the vicinity of Kozelets. Mishkivska's academic career began successfully with studies in art ethnology, particularly in folk decorative painting. During her postgraduate studies at the All-Ukrainian T. Shevchenko Historical Museum, she expanded her scholarly pursuits to include the development of Ukrainian architecture. Her study of the Pokorshchyna estate as a historically evolving ensemble, integrating its architectural and decorative-artistic components, was a natural progression of her research interests.

The publication of Mishkivska's lecture on the Pokorshchyna estate, delivered at public sessions of the Historical Museum, serves multiple scholarly objectives. It expands the documentary base for the history of Ukrainian art history in the 1920s and demonstrates the high level of expertise among young researchers whose mentors included prominent scholars of the older generation, such as Fedir Ernst, Oleksii Novytskyi, and Danylo Shcherbakivskyi. The necessity of introducing this text into academic discourse lies in the fact that, despite sustained scholarly interest in the topic from the latter half of the twentieth century to the early twenty-first century, Mishkivska's work remains the only comprehensive study of Pokorshchyna.

Her research successfully combines a meticulous analysis of historical and art-historical literature with an examination of primary sources, alongside her own fieldwork, including architectural measurements of structures preserved until the late 1920s. By integrating historical, architectural-historical, and art-historical perspectives, Mishkivska provides a synthesis of Pokorshchyna's history from the expansion of the estate in the mid-1750s to its destruction amidst the profound historical transformations of the 1920s.

Keywords: Ukrainian art history of the 1920s – early 1930s, Tetiana Mishkivska, Pokorshchyna estate in Kozelets, Darahans, Galagans.

⁶¹¹ У текстах 1920-х — 1930-х років прізвище авторки подано як Мішківська, у сучасних публікаціях використовується як цей варіант, так і його видозміна — Мишківська, у статті вибрано написання того часу, коли текст було створено.

«Як я люблю милу Покорщину; в ній яюсь особливо радіє душа...»⁶¹², — в липні 1839 року свої враження від перебування в дідичному маєтку, що дістався його родині за лінією прабабусі Катерини Юхимівни Галаган, уродженої Дараган, занотував у щоденнику Григорій Павлович Галаган, один із численних нащадків козацької старшини, які до початку 19 століття вже утвердилися у статусі імперського дворянства, але дбайливо плекали згадки про власне походження — як воліючи не розчинитися в сонмі ревних служителів царського двору, так і пам'ятаючи часи, коли козацька Україна постала на європейських мапах. Уривки з цього щоденника у 1898 році опублікував Олександр Лазаревський. У 1896 і 1903 роках Покорщину як ту частину родових маєтностей, що їх Григорій Галаган, засновник Колегії Павла Галагана, передав цьому навчальному закладові, схарактеризував філолог-славіст, педагог Андроник Степович, вперше акцентувавши увагу на структурі маєткового комплексу й окремих деталях інтер'єру колишнього панського дому⁶¹³. Але ще 20-ма роками раніше письменник Олександр Васильчиков, нащадок (так само, як і Григорій Галаган) Розумовських за жіночою лінією, у багатотомному біографічному виданні заклавав основи міту, що позиціонував панський будинок у Покорщині саме як той дім, де 1744 року зупинялася Єлизавета І із своїм почетом під час відвідування Козельця⁶¹⁴. На початку 20 століття цю мітологему підхопив, додавши їй белетристичної принадливості, мистецтвознавець Георгій Лукомський, який детальніше розглянув художні якості маєткового ансамблю (насамперед його внутрішнього декору, який на той час ще не було втрачено)⁶¹⁵. Вже сформовану традицію історико-мистецького дослідження цього об'єкта продовжив мистецтвознавець і фоль-

клорист Костянтин Широцький. Він, вивчаючи еволюцію декорування інтер'єру в житловому будівництві України, відзначив Покорщину серед тих маленьких будиночків або «офіцин», де українське панство кінця 18 ст. знаходило прихисток від «докучливої розкоші та суворих палацових етикетів»⁶¹⁶. Зацікавлення Покорщиною передусім як пам'яткою архітектури (насамперед тому, що внутрішнє оздоблення центрального будинку було понівечено) відновилося у 2-й половині 20 століття та зберігається до сьогодні, попри те, що до 2020-х років збережені будівлі — панський дім і кам'яниця — зазнали значних руйнувань. Зокрема, Михайло Цапенко в розвідках з історії української архітектури 1960-х років дослідив кам'яницю на території маєтку, хоча стверджував, що садибний будинок, «невеличкий одноповерховий дім з палацовою обстановкою та дивовижними за красою кахельними печами не зберігся»⁶¹⁷. Неодноразово споруди Покорщини аналізував історик архітектури Віктор Вечерський. Досліджуючи архітектурну й містобудівну спадщину Гетьманщини, він 2001 року зауважив типологічну унікальність кам'яниці у складі маєткового ансамблю, але датував її спорудження 1740-ми роками⁶¹⁸, у виданні 2005 року визначив приналежність маєтку «родині Віри Григорівни Дараган, сестрі графів Олексія і Кирила Розумовських, та її чоловікові Юхиму Дарагану, київському полковнику», наголосивши, що головний будинок комплексу «є унікальною пам'яткою садибної дерев'яної архітектури XVIII ст.»⁶¹⁹, але пізніше в енциклопедичній статті без документального підтвердження повторив версію 150-річної давнини про заснування Покорщини, стверджуючи, що до Юхима Дарагана маєток перейшов як посаг Віри Розумовської, а земельну ділянку 1744 р. купила її мати⁶²⁰. Не дивно, що характеристика цієї місцини як такої, де «імператриця Єлизаве-

⁶¹² Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов. Київ, 2020. С. 99.

⁶¹³ Сведения о принадлежащих коллегии имениях / 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1896. С. 181–188; Из первых лет жизни Коллегии Павла Галагана. Ежегодник Коллегии Павла Галагана; под ред. А. И. Степовича. Киев, 1903. Вып. 8. С. 89–92.

⁶¹⁴ «Будинок, [...] в якому мешкала государиня, існує понині ... у ньому збереглося крісло, на якому засиджувалася Єлизавета Петрівна, й численні родинні портрети»: Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. Т. 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 52.

⁶¹⁵ «Білі стіни, блакитнуваті віконниці, перед будинком липа неосяжних розмірів; в її паюхах Єлизавета Петрівна, за переказом, любила пити чай...»: Лукомський Г. Кілька пам'яток архітектури в Козельці. *Хроніка-2000*. 2005. Вип. 61–62. С. 614.

⁶¹⁶ «...в будинку, спорудженому Кирилом Розумовським для своєї сестри Віри Дараган, в Козельці (садиба “Покорщина”), вельми цікаві кахельні печі, шпалери й настінний живопис над дверима»: Широцький К. В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. 1. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. Киев, 1914. С. 96.

⁶¹⁷ Цапенко М. По равнинам Десні и Сейма. Москва: Искусство, 1967. С. 104.

⁶¹⁸ Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. Київ: НДІТІАМ, 2002. С. 151.

⁶¹⁹ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. С. 96.

⁶²⁰ Вечерський В. В. Садиба Дараганів у Покорщині. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua> (дата звернення: 31.03.2025).

та “упокорилося” свекрусі Наталі Розумисі після таємного вінчання з Олексієм Розумовським»⁶²¹, хай і з обмовкою про її легендарність, час від часу зринає як у публікаціях в медіа, так і в краєзнавчій літературі⁶²².

Тому вкрай доречно актуалізувати текст про маєток Покорщина, створений майже 100 років тому. Його автором є Тетяна Андріївна Мішківська (1898–1937). Вона належала до групи молодих київських мистецтвознавців, які протягом 1920-х років студювали історію українського мистецтва під керівництвом знаних вчених — Данила Щербаківського, Федора Ернста, Олексія Новицького. Дослідження останніх десятиріч авторства Марії Січки⁶²³, Наталії Студенець⁶²⁴, Ірини Ходак⁶²⁵, Анни Яненко⁶²⁶ репрезентують, хоча б узагальнено, життєвий і творчий шлях Т. Мішківської, однієї з українських гуманітаріїв — жертв тоталітарного режиму⁶²⁷, але увагу їй приділяють (і це закономірно) передусім як учасниці семінару з народного мистецтва у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (далі — ВІМШ) під керівництвом Д. Щербаківського, членкині гуртка “Studio” при Кабінеті українського мистецтва, аспірантці ВІМШ у другій половині 1920-х років, а зі сфери її наукових зацікавлень акцентують увагу передусім на вивченні народних розписів. Лише Н. Студенець окреслила коло робіт мистецтвознавиці, зокрема й неопублікованих, і згадала про її працю, присвячену Покорщині, сформулювавши основні її тези⁶²⁸. Проте самий текст доповіді, попри його безумовну актуальність дотепер, вочевидь, невідомий як більшості науковців, які вивчали маєток (чи його руїни), так і ширшому загалові поціновувачів української мистецтва.

Тому метою публікації роботи Тетяни Мішківської «Садина “Покорщина” у м. Козельці» є запровадження до наукового обігу історико-мистецтвознавчого дослідження панського маєтку 18–19 ст. як прикладу вдалої реалізації комплексного підходу до вивчення цього феномену культури.

В основу тексту, що оприлюднюється, лягло вивчення збереженого до 1920-х років ансамблю маєтку, здійснюване Тетяною Мішківською протягом 1926–1929 років, — від натурних оглядів об’єкта, підсумованих на першому році навчання в аспірантурі ВІМШ (1927–1928) у доповіді «Подорож до Покорщини у Козельці»⁶²⁹, до виступу наприкінці 1929 року (третього аспірантського) на прилюдному засіданні у ВІМШ за темою «Колишня садина Дараганів-Галаганів»⁶³⁰. Це дослідження було суголосно програмі співпраці науково-дослідницької кафедри мистецтвознавства Київського інституту народної освіти, очолюваної О. Новицьким, і ВІМШ. Зокрема, відомо, що протягом 1928–1929 років Т. Мішківська брала участь у роботі семінару зі студювання української архітектури 2-ї пол. 17 і 18 століть з темою «Будівництво 18 ст. в Стародубі й Козельці», а також оприлюднила результати вивчення історії маєтку на спільному засіданні кафедри мистецтвознавства КІНО й ВІМШ «Садина “Покорщина” у м. Козельці»⁶³¹. Вочевидь, саме ця доповідь є основою тексту, який у двох машинописних варіантах зберігається в архіві ВУАН (фонд Х) в Інституті рукопису НБУВ і який, можна припустити, готувався до друку, про що свідчать правки в обох примірниках⁶³².

Ще варто зауважити, що до вивчення Покорщини Т. Мішківську спонукав її науковий керівник в аспірантурі ВІМШ Федір Ернст, який

⁶²¹ Назаренко В. Місце, де російська цариця упокорилася, будуть відновлювати небайдужі українці. URL: <https://che.cn.ua/index.php/different/history/item/9730-mistse-de-rosiiska-tsarytsia-upokorylas-budut-vidnovliuvaty-nebaiduzhi-ukraintsi> (дата звернення: 22.03.2025).

⁶²² Архітектурна велич Козельця / Упоряд.: А. Г. Пенський, В. М. Дещенко. Чернівці, 2002. 44 с.; Василенко С. Граф з Відня відроджуватиме родову садибу свого предка на Чернігівщині. URL: <https://cntime.cn.ua/graf-iz-vidnya-vidrodzhuvatime-rodovu-sadibu-svogo-article/> (дата звернення: 22.03.2025).

⁶²³ Січка М. Л. Діяльність київських мистецтвознавців у 1920–1930-ті роки: соціально-культурний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2017. С. 261–262, 292.

⁶²⁴ Студенець Н. В. З історії київської мистецтвознавчої школи: Тетяна Мишківська. *Мистецтвознавчі записки*. 2015. Вип. 27. С. 261–268.

⁶²⁵ Ходак І. О. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силуета українського мистецтва. Харків–Київ: Видавець Олександр Савчук, 2020. С. 336–337; 391–393.

⁶²⁶ Яненко А. С. Підготовка музейних працівників в аспірантурі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 286–299.

⁶²⁷ Т. Мішківська у 1937 році наклала на себе руки після того, як заарештували її чоловіка, археолога, музейника Сильвестра Магуру: Ходак І. О. Людський заробіток... С. 304.

⁶²⁸ Студенець Н. В. З історії київської мистецтвознавчої школи... С. 263.

⁶²⁹ Яненко А. С. Підготовка музейних працівників... С. 290.

⁶³⁰ Прилюдні засідання Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 89.

⁶³¹ Щепотьєва М. Науково-дослідча кафедра мистецтвознавства в Києві у 1928–29 акад. р. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 87–88.

⁶³² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. Х. Од. зб. 17758–17759 Мішківська Тетяна. Садина «Покорщина у Козельці. [20–30 рр. XX ст.]. 26 арк. + 21 арк.

з 1923 року був завідувачем художнього відділу музею. Одним із напрямів діяльності вченого протягом 1920-х років стала дослідницько-пам'яткоохоронна праця, у 1926–1930 роках він очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток матеріальної культури. Про його огляд маєтку в Козельці у 1923/1924 роках (вочевидь, йдеться про звітний період за наукову роботу) сповістила Т. Мішківська кілька років по тому. Вже як представник пам'яткоохоронної структури, Ф. Ернст разом з істориком-краєзнавцем, музеєзнавцем Василем Базилевичем відвідав маєток, констатувачи, що він, хоча й поставлений на облік як пам'ятка старовини, недоглянутий і занехаяний, а чудові кахляні печі «зазнали розгрому й значно пошкоджені»⁶³³. Тому зрозуміло, що саме сучасний стан пам'ятки на момент дослідження особливо цікавив Т. Мішківську. Вона детально описала, що відбувалося із залишками маєтку наприкінці 1920-х років. Але головною ознакою здійсненої нею роботи є концептуальний підхід, успішна реалізація якого дала змогу авторці поєднати історико-ретроспективний огляд ансамблю Покорщини з аналізом його основних конструктивних якостей, ще на той час збережених більшених повно.

Переповідаючи історію маєтку, Т. Мішківська передусім зауважила хибність твердження про приналежність його прямим представникам роду Розумовських, здійснивши детальний історико-критичний огляд публікацій О. Васильчикова, В. Щербини й аргументувавши власну думку архівними джерелами. Ще вона використала відомості з біографічного нарису «Рід Галаганів» авторства Григорія Галагана, опублікованого А. Степовичем, щодо купівлі Юхимом і Вірою Дараганями цієї маєтності у мешканця Козельця, писаря Київського полку Івана Покорського, додавши у покликаннях розлогу історико-генеалогічну довідку про нього. Папери родини Дараганів, що відклалися у фамільному архіві Галаганів, дають змогу зараз більш переконливо документувати цю версію. У зшитку копій купчих / дарчих документів на земельні володіння сімейства за XVIII століття зафіксовано, що 13 червня 1750 року київський писар Іван Покорський залишив у полковій канцелярії в Козельці запис про надання завірених підписами обох сторін купчих,

які засвідчили продажу «бунчуковому товарищу господину Ефиму Федоровичу Дарагану и сожительнице его, госпоже Вере Григорьевне Разумовской, находящиеся при городе Козельце, как в самом городе, так и в других местах чрез его, Покорского, куплю набытые дворы, грунта и другие угодья...»⁶³⁴.

Подальшу долю маєтку Т. Мішківська відтворила передусім за текстом нарису «Рід Галаганів» і публікаціями А. Степовича 1890-х — 1910-х років. Зрозуміло, що цих матеріалів замало для документування історії Покорщини, але авторка, власне, вперше в такому обсязі використала їх з метою унаочнення мінливої долі маєтку (до речі, вже через кілька років посилення на ці тексти, як і вивчення панських маєтностей в Україні, стало справою неможливою). Однак твердження, запозичене Т. Мішківською з біографічного нарису Г. Галагана про те, що власницею Покорщини наприкінці 18 ст. стала Катерина Юхимівна Галаган, яка отримала цю маєтність внаслідок розподілу спадщини, залишеної після братів Василя, Івана й Григорія Дараганів, з сестрою Софією Юхимівною Хованською, теж документально підтверджується. 22 квітня 1787 року було укладено роздільний запис між Софією Хованською та Катериною Галаган, за яким остання отримала: «При городе Козельце и в дачах вокруг одного имени называемое Покорское, как-то дом при реке Остре с восьми к оному строениями и тремя садами разных родючих дерев и с принадлежащими к нему берегом реки Остра и в оной реки рыболовлею; чрез дорогу от одного дому левада рвом окопанная и огороженная, длиннику семьдесят два, а попережнему семьдесят один трехаршинных сажень, и со всем на сей леваде строением; плец или дворовое место...»⁶³⁵. Так само документи Галаганівського архіву унаочнюють тезу авторки про те, що після того, як К. Ю. Галаган у 1823 році відійшла у засвіти, за розподілом між братами Петром і Павлом Галаганями Покорщину отримав Павло Григорович⁶³⁶, після його смерті у 1834 році нею опікувалася дружина Катерина Василівна Галаган (уроджена Кочубей)⁶³⁷, а потім — син Григорій Павлович.

Безумовною заслугою Т. Мішківської є те, що вона, використовуючи передусім публікації Андроніка Степовича, значну увагу приділила долі

⁶³³ Цит. за: Білокінь С. В обороні культурної спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 286 с. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Culture/Inspector.html/> (дата звернення: 28.03.2025).

⁶³⁴ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 27 461 Зібрання земельних документів фамільії Дараганів (XVIII ст.). Арк. 129. Тексти з документів 18 ст. подано в оригінальному мовному варіанті, з документів 19 ст. — у перекладі публікаторки з російської мови.

⁶³⁵ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 25 202. Арк. 2 зв.

⁶³⁶ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 27 215. Арк. 75 зв.

⁶³⁷ Одним із підтверджень того, що Покорщиною після 1834 р. опікувалася К. В. Галаган (ст.), можуть бути звіти працівників економії родини, зокрема прикажчика Лесика за 1836 р.: Центральний державний архів України в м. Києві (далі — ЦДДАК України). Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 617 Є. В. Галаган від прикажчика Лесика донесення... Арк. 12–14.

Покорщини в той час, коли маєток з 1871 року використовувався як дача для літнього відпочинку викладачів і студентів Колегії Павла Галагана. Усі інші автори чи то обходили це питання, чи торкалися мимохідь, тоді як висвітлення його є безумовно важливим для повноцінного розуміння історії комплексу. Перебування в маєтку, чії архітектурно-художні складники вочевидь були досить атрактивними, справляло враження на багатьох, хто опинився там уперше. Переконливим доказом є емоційний опис вражень від Покорщини — її історичного серпанку, принад природи — у листі Василя Григор'єва, першого директора Колегії, який народився в Полтаві, але майже все життя провів далеко від України⁶³⁸, до засновника закладу: «Пишу Вам цього листа у кімнаті з ліловою піччю, на кахлях якої зображено якусь довгу історію — ключа до неї ми ще не знайшли. На мене дивитися Розумиха, з тонкими бровами, й син її — гетьман. Ось куди доля занесла мене, який прожив з лишком тридцять років у Петербурзі!... Через прочинені вікна видніються райські яблучка, шовковиця, італійська тополя та дикий каштан із безліччю плодів; подалі здіймається до чистого неба осокір. Птахи поховалися від спеки у густе листя та стихнули, лише десь воркує жалібний сизий голубок і Настя з Катрею (діти повідомили мені ці імена) прополюють грядки й виводять, втім, не в унісон, доволі симпатичну пісню. Як тут не помолодшати!?!»⁶³⁹

Художнім якостям ансамблю Покорщини — від загальних архітектурно-композиційних складників до деталей інтер'єрів — Т. Мішківська приділила особливу увагу. Вона проаналізувала еволюцію мистецьких атрибутів комплексу в історичному контексті — від часів, коли в середині 18 століття ще поставали зразки кам'яного цивільного будівництва за смаками козацької старшини⁶⁴⁰ (дослідила кам'яницю на території садиби у порівнянні з канцелярією Київського полку в самому місті, припустивши, що споруда постала ще за часів Юхима Дарагана, тобто до 1762 року — моменту його смерті, тоді як сучасні дослідники датують появу споруди 1770-ми роками⁶⁴¹), до кінця 19 століття (спробувала обґрунтувати світоглядними переконаннями засновника Колегії Павла Галагана «виведення на Покорщині двох анбарів старовинної архітектури»).

Авторка розглянула художні ознаки садибного комплексу, орієнтуючись на роботи по-

передників, передусім Г. Лукомського й К. Широцького, але частково піддавши критиці їхні огляди. Цінними набутками її власних пошуків є численні обміри споруд ансамблю та опис екстер'єрів й інтер'єрів станом на 2-гу половину 1920-х років. Можливо, якщо б цей текст було вчасно опубліковано чи він надійшов до кола фахівців хоча б через кілька десятиріч років після написання, історики мистецтва кінця 20 — початку 21 століть отримали би більш розлогу інформацію про пам'ятку того часу, коли вона лише почала руйнуватися та ще зберігала елементи, що потім зникли. Приміром, навіть дерев'яні сходи на другий ярус кам'яниці, про ймовірну наявність яких писали всі пізніші дослідники, станом на 1926–1927 рр. ще були на місці.

Таким чином, бодай вельми запізніле оприлюднення цього тексту має сенс. Безумовно, деякі тези Тетяни Мішківської потребують критичного ставлення, історіографічна й особливо джерельна база не є вичерпними, мова викладу — дещо віджила, але концептуально її дослідження не застаріло й може бути корисним не лише як історико-літературна пам'ятка. Авторка аргументувала легендарність історії про Покорщину як власність чи то Наталії Розумовської, чи то когось з її синів, підваживши характеристику її як місця перебування імператриці, але не викреслила садибу з родової історії Розумовських, відтворивши її долю як дідичного маєтку споріднених з ними знатних родин козацько-старшинського походження — Дараганів і Галаганів. Вона застосувала різноманітні інструменти дослідження приватновласницької садиби в Україні середини 18 — кінця 19 століть як історико-культурного феномену — історіографічний і джерелознавчий аналіз, польові дослідження об'єкта й усноісторичні свідчення про нього. Це дало змогу узагальнити історію Покорщини — як у часових межах окремих епох, так й у динаміці мистецьких ознак. Інформаційний ресурс статті є перспективним для сучасних досліджень маєтку Дараганів / Галаганів у Козельці та для програми реставрації / ревіталізації об'єкта задля збереження його хоча б у наявних зараз формах.

Публікація документа зберігає його мовно-стилістичні та формальні ознаки (особливості українського правопису середини 1920-х років, архаїчна лексика, русизми тощо). Бібліографічні скорочення у авторських покликаннях не

⁶³⁸ Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 240–241.

⁶³⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. спр. 247 Василь Григор'єв — Григорію Галагану, 15 червня 1872 р. Арк. 4–5.

⁶⁴⁰ Слід зазначити, що кам'яниця в Покорщині повсякчас використовувалася як господарча споруда, зокрема до середини 1820-х років — як місце, куди надходили і де зберігалися гроші з маєтків К. Ю. Галаган, де вони конвертувалися в срібні рублі. Збереглася книга з описом руху грошової маси через кам'яницю за 1809–1823 рр.: ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1957 Книга для опису прийому в кам'яницю мідних й асигнацій грошей. Арк. 9–17.

⁶⁴¹ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... С. 96.

розкриваються, кілька зауважень публікаторки подано у квадратних дужках. Текст оприлюднюється на основі зіставлення змісту обох збережених варіантів. В основу покладено той з них, що

у фондах Інституту рукопису НБУВ зберігається під шифром 17759, різночитання з тим, який має шифр 17758, подано у покликаннях у квадратних дужках.

REFERENCES

- Bilokin, S. (2006). *V oboroni kulturnoi spadshchyny: istoriyk mystetstva Fedir Ernst*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Capenko, M. (1967). Po ravninam Desny i Seima. Moscow: Iskustvo [in Russian].
- Penskyi, A. H., & Deshchenko, V. M. (Eds.). (2002). *Arkhytekturna velych Kozeltsia*. Chernihiv [in Ukrainian].
- Sichka, M. L. (2017). *Diialnist kyivskykh mystetstvoznavtsiv u 1920–1930-ti roky: sotsialno-kulturnyi aspekt (Candidate's thesis)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Studenets, N. V. (2015). Z istorii kyivskoi mystetstvoznavchoi shkoly: Tetiana Myshkivska. *Notes on Art Criticism*, 27, 261–268 [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. V. (2002). *Arkhytekturna i mistobudivna spadshchyna doby Hetmanshchyny. Formuvannia, doslidzhennia, okhorona*. Kyiv: NDITIAM [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2005). *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: Vyiavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia*. Kyiv: Vydavnychi dim A.S.S. [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. V. (n. d.) *Sadyba Darahaniv u Pokorshchyni*. [in Ukrainian]. <https://vue.gov.ua/>
- Yanenko, A. S. (2015). Pidhotovka muzeinykh pratsivnykiv v aspiranturi Vseukrainskoho istorychnoho muzeiu im. T. H. Shevchenka u druhii polovyni 1920-kh — na pochatku 1930-kh rr. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 8, 286–299 [in Ukrainian].

* * *

Мішківська Тетяна

САДИБА «ПОКОРЩИНА» у м. КОЗЕЛЬЦІ

Революція 1648 року висунула козацтво на чільне місце в тогочасному суспільстві. Ця демократична верства, що заступила спольщену шляхту, привнесла свій народний смак у пануючий тоді на Україні стиль бароко. Синтез форм дерев'яного будівництва з бароковими дав на Україні так зване «козацьке бароко», яке блискуче розвинулося у дальшу добу, коли вже поволі розвалювався козацький демократизм і козацька старшина сама стала експлуататором. Тепер вона присвоює собі різні шляхетські привілеї й прагне зрівнятися з російським дворянством⁶⁴². Українські магнати, побувавши при царському дворі, хоча і запрошують для будівництва своїх палаців на Україні закордонних та російських архітекторів, але прагнуть зберегти особливості національної архітектури. Особливо уславились своєю будівельною діяльністю на Україні Олекса та Кирило Розумовські. Перший, одержавши від цариці землі на своїй

батьківщині коло Козельця, виводить будинки на Олексіївщині, Адамовці та у самому Козельці. Над ними працює росіянин «архитекторской подмастерья господин Квасов»⁶⁴³. Щодо Кирила Розумовського, то він прямо захоплювався будівельною діяльністю. Плян Батуринського палацу робив Камерон, Почепського — Валленде-ля-Мот, Яготинського — Менелас. У листі до М. І. Воронцова від 24.IV 1757 року з Глухова, К. Розумовський просить цього останнього перебалакати з Трезиним (Трезини), щоб той приїхав до нього на кілька років на ту платню, яку він отримує в Петербурзі. В разі незгоди Трезина гетьман просить М. І. Воронцова звернутися до барона Черкасова, аби той уступив йому гезеля⁶⁴⁴ Кокорина⁶⁴⁵. Невідомо, що відповів на цей лист М. І. Воронцов, але 15. V 1757 він пише до К. Розумовського, що два архітектори, один родом з Мілана — Йосип Вернероні, другий з Лугано — Франциску Бертоліаті, шукають

⁶⁴² Пор. М. Яворський. Україна в епоху капіталізму, вип. I, ст. 76.

⁶⁴³ Київський центр. архів. Справа 3800.

⁶⁴⁴ [Гезель (від нім. Geselle — «підмайстер, товариш») — учень, помічник архітектора або живописця].

⁶⁴⁵ Васильчиков. Семейство Розумовских, т. I, ст. 214.

посади⁶⁴⁶. Відомо, що вони були у гетьмана в Глухові, але виявили себе нездатними, після того, як року 1760 К. Розумовський, будучи у Петербурзі, показав їхні кресленники столичним архітекторам⁶⁴⁷. У дальшому листі до М. І. Воронцова від 21.VII 1757 р. Гетьман згадує про архітектора Ринальді⁶⁴⁸. Інший кореспондент К. Розумовського, І. І. Шувалов, пише у листі від 25.VIII 1757, що він писав до Ухтомського про «ученика архитектуры» Борзаковського, аби цей останній залишився при «Глуховском строении»⁶⁴⁹.

Місцеві перекази приписують Розумовським і скромну садибу на околиці м. Козельця, відому під назвою «Покорщина». Деякі автори вважають, що Покорщину збудував Кирило Розумовський для своєї сестри Віри Дараган⁶⁵⁰. Біограф Розумовських Васильчиков, описуючи подорож Єлизавети до Козельця у 1744 р., каже, що у Покорщинському будинку спинялася цариця разом з великим князем та Катериною II⁶⁵¹. Але, аналізуючи докладно листування Розумовських, що його наводить Васильчиков, з цим твердженням ми ніяк не можемо погодитися. Варто для цього переглянути лист Олексі Розумовського до матері від 5 липня 1744 р., де він висловлюється з приводу майбутнього приїзду Єлизавети до Козельця. «Милостивая Государыня матушка, — пише він, — понеже во время пришествия Е.И.В. в новый мой — Алексеевский дом, надлежит, чтобы в оном доме напрасно и без дела никто бы там не был и не шатался б. Двор, который стоит в городе Козельце, велено управителю той час, что есть, худо, подчинить, очистить и к приезду моему для Вас, милостивая государыня, особливые покои убрать, також и для других сродни, которым именно велено будет туда приехать». Далі він рекомендує своїм родичам дождитися «на вышепоказанном старом моем Козелецком доме моего свидания». Кінчаючи свого листа, він каже: «Степану ж Рыбалкину быть безотлучно при новом моем Алексеевском доме»⁶⁵².

З цього листа, що містить важливі розпорядження Олексі Розумовського, видно, що року 1744 він мав новий дім на Олексіївщині під Козельцем і старий дім у Козельці, який, навіть, вимагав деякого ремонту з нагоди приїзду цариці. Отже незрозуміло теж, чому Васильчиков каже, що великий князь, прибувши до Козельця за два дні до приїзду туди цариці, спинився у новому будинку графа Олексі Розумовського⁶⁵³. Таких висновків з листа О. Розумовського до матері від 5 липня 1744 р. Зробити не можна, як не можна припустити того, що для «високих гостей» Олексі Розумовський, маючи новий дім на Олексіївщині, приготував свій старий будинок у Козельці, який на той час вимагав ремонту.

Відомості про перебування Єлизавети у Козельці містять ще камер-фур'єрський журнал 1744 року⁶⁵⁴. Невідомий автор подає там деякі подробиці про будинок О. Розумовського, де спинялась цариця. Як видно з опису, Єлизавета прибула до Козельця 15 серпня і в парадній кареті разом з великим князем і великою княжою поїхала «в дом его сиятельства обер-егермейстера и кавалера графа Разумовского»⁶⁵⁵. Цей дім був досить просторий, бо для приймання знатних гостей «приготовлено было в разных покоях десять столов с наилучшим кушаньем и в превеликом довольстве»⁶⁵⁶.

З дальшого опису видно, що за першим столом сиділо 24 особи, за другим і третім по 30 — усе значні особи. За рештою сім'ю столами «трактованы были офицеры Е.И.В. лейб-кампании, которые находились при свите Е.И.В. и их И.В., караульные и другие при этом случившиеся офицеры, ездовые сержанты, священники и причет церковный, бывшие того числа в соборной церкви в служении, комнатные Е.И.В. и прочие, которые все, как кушаньем, так и разными напитками изобильно удовольствованы были, не упоминая о самых нижних чинах и служителях, которым тоже довольное кушанье и питье производилось;

⁶⁴⁶ Ibid, т. I, ст. 222.

⁶⁴⁷ Ibid. Семейство Разумовских, т. I, ст. 271.

⁶⁴⁸ На думку І. Грабаря, він збудував Батуринський палац. І. Грабарь. Ист. рус. искусств. Т. I, ст. 290.

⁶⁴⁹ Васильчиков. Семейство Разумовских, т. I, ст. 233.

⁶⁵⁰ Напр., Шероцкий Очерк по истории дек. иск-ва Украины, с. 96.

⁶⁵¹ «Дом, в котором жила государыня и спорили великий князь с принцессою Ангальт-Цербстскою, существует поныне. От Натальи Демьяновны он перешел к дочери ее Вере Григорьевне Дараган, а от нее к правнуку Григорию Павловичу Галагану». Васильчиков. Семейство Разумовских, т. I, ст. 22.

⁶⁵² Васильчиков. Семейство Разумовских, т. I, ст. 47–48.

⁶⁵³ Ibid, т. I, ст. 52.

⁶⁵⁴ В. Щербина. Україна і російський уряд у середині XVIII віку (Журнал шествия Ея Императ. Велич. и Их Императ. Высочества Г-дрия Великого Князя и Г-дрии Великой Княжны купно с Светлейшей Кягиною Ангальт-Цербстскою из Москвы в Киев в июне м-це 1744 года). Записки Ист.-Фил. Вид. за рік 1925, к. VI.

⁶⁵⁵ Ibid, ст. 63.

⁶⁵⁶ Ibid, ст. 63.

так что в сей день в доме его графского сиятельства как тех, которые кушали за вышесказаннымидесятью столами, так и прочих было более 900 персон»⁶⁵⁷.

Далі довідуємось⁶⁵⁸, що на початку ночі будинок було ілюміновано не лише «с передней или внешней стороны дома, но и внутри дома перед покоем»⁶⁵⁹. Отже можна припустити, що одним боком будинок виходив на вулицю, а другим у двір.

Цього не можна сказати про Покорщинський головний будинок, що стоїть на самому кінці двора і задній його фасад виходить у сад та на річку. Продовжуючи опис, невідомий автор каже: «Впрочем, дом его графского сиятельства как в разсуждение наблюденной при оном правильной и наилучшей архитектуры, так и для богатых уборов во всей Малой России за первый счесть должно, а при том сделан он столь пространен и с таким довольством покоев, что как Е.И.В. с своею комнатою и с первейшими из своей свиты, так и их И.В. и ея светлость с знатнейшими из их свиты и с принадлежащими до их комнаты персонами довольно покоев в оном имели; кроме тех, которые для его гр. С-ва в оном же доме были заняты»⁶⁶⁰. Навряд чи ці компліменти можна прикласти до скромного Покорщинського будинку.

Великий князь та велика княжна з її матір'ю, що прибули зі свитою до Козельця 6 серпня, дожидали у цьому будинку царицю. Звідси Єлизавета їздила відвідати матір Олексі Розумовського. Нарешті 3 серпня «пополудни в исходе 7 часа изволила Е.И.В. из одного его с-ва дому выступить и воспрять путь свой далее к Киеву. Отъехав от одного дому 9^{1/2}, а от Козельца 11 верст, изволила Е.И.В. остановиться»⁶⁶¹. З цього останнього витягу видно, що будинок, де спиналась цариця, був за 1^{1/2} верстви від Козельця в напрямку до Києва. Таке розположення місцевості найбільш відповідає Олексієвщині, що віддалена від Козельця приблизно на 1^{1/2}

верстви і лежить у тому напрямку, в якому йде шлях на Київ.

Олекса Розумовський збудував собі дім в Козельці вже після подорожі Єлизавети на Україну. Року 1748 до Козельця прибув архітектор Квасов і залишився тут до 1757 року. Він тут працює над будівлями Олексі Розумовського. Вже від 1749 року ми маємо розпорядження О. Розумовського про приставку підвід для перевозки лісових матеріалів, що потрібні на будівлення домів у Козельці та Адамовці⁶⁶². Того ж таки 1749 року маємо «Генеральной канцелярии распоряжение о наряде работников и плотников на постройку Козелецкого дома гр. Алексея Розумовского»⁶⁶³. Дім цей було закінчено десь на початку 50 рр., як про це каже документ 1753 року, що містить у собі листування про висилку підвід для праці «в алексеевском, адамовском и построившемся козелецком домах»⁶⁶⁴. Румянцевський опис застает в Козельці будинок Олексі Розумовського та підсусідський двір Кирила Розумовського і другий Петра Розумовського⁶⁶⁵. З усього наведеного, як бачимо, є мало підстав вважати Покорщину родовим маєтком Розумовських.

А. І. Степович, на підставі усних переказів покійного Григорія Павловича Галагана, подає інші відомості про походження Покорщини⁶⁶⁶. Він каже, що року 1750 чоловік сестри Розумовського Віри — Юхим Дараган — купив цю садибу у Покорського⁶⁶⁷. Юхим Дараган був найздібніший з усіх родичів О. Розумовського і найбільш встиг просунутись вперед. Він не спинився, одержавши чин бунчукового товариша. Року 1753 ми його бачимо Київським полковником, і залишався він на цій посаді аж до самої своєї смерті — 1762 року⁶⁶⁸. Мав він у себе чималі гроші. Так, протягом 1750–51–52 рр. Він купив у полкового писаря великий двір (21 хата і 10 господарчих будівель) з маєтностями і виплатив за це 2030 крб., потім придбав ще три млини водяних... а року 1753 купив маєтності князів Хераскових за 16 000 крб.⁶⁶⁹

⁶⁵⁷ Ibid, ст. 64.

⁶⁵⁸ [З дальшого опису видно].

⁶⁵⁹ Ibid, ст. 64–65.

⁶⁶⁰ Ibid, ст. 66.

⁶⁶¹ Ibid, ст. 70.

⁶⁶² Київ. центр. арх. Справа № 2098.

⁶⁶³ Оpubліковано у «Кіевской старине» за рік 1902, січень, ст. 16.

⁶⁶⁴ Київ. центр. арх. Спр. № 3800.

⁶⁶⁵ І. Пустовійт. М. Козелець у 60 рр. XVIII ст. Записки Іст.-Філ. Від. за 1925, кн. VI, ст. 120.

⁶⁶⁶ [Андроник Степович не використовував усні перекази Григорія Галагана, останнього прямого нащадка роду, а опублікував його біографічний нарис про рід Галаганів, можливо 1871 р. створення, яка зберігається зараз у складі тієї частини фамільного архіву, що в Інституті рукопису НБУВ: Ф. І. Оп. 1. Од. зб. 6881].

⁶⁶⁷ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Коллегии П. Галагана в Киеве», ст. 11.

⁶⁶⁸ А. І. Степович. К истории именной Коллегии П. Галагана. Ежегодник Коллег. П. Галагана, год 1900–1901, ст. 116. Як зазначає А. І. Степович, відомості ці йому подав А. М. Лазаревський.

⁶⁶⁹ І. Пустовійт. М. Козелець у 60 рр. XVIII ст. Записки Іст.-Філ. Від. за 1925, кн. VI, ст. 126.

Що ж до самого Покорського, то, мабуть, ми маємо тут справу з Іваном Покорським, обул Києвським полковим писарем в 1737–38 рр.⁶⁷⁰ Іван Покорський одружився у Козельці з дочкою київського полковника Антона Танського⁶⁷¹. Це мабуть у нього купив Покорщину Дараган. З другого боку, і відомості Румянцевського опису про те, що протягом 1750–52 рр. Дараган купив великий хутор у полкового писаря, як раз і можуть стосуватись саме Покорщини⁶⁷². Так чи інакше, але, купивши Покорщину, Дараган подбав про те, аби улаштувати її відповідно до своїх потреб. Мабуть, він вивів білу монументальну кам'яницю, що й досі красується у Покорщинському саду⁶⁷³. Це невелика, у поземному пляні квадратова будівля⁶⁷⁴, складена з великих цеглин⁶⁷⁵, що має вікна у горішньому та нижньому поверху. Стіни посередині⁶⁷⁶ опоясано карнизом і такий же карниз, тільки значно ширший, є зверху стін біля даху⁶⁷⁷. На кутах, де сполучаються стіни, є пілястри, вужчі зверху і ширші унизу. Подібні пілястри є і посередині двох бічних стін, теж вужчі зверху і ширші унизу. Між тими пілястрами, що еднають бічні двері з задньою стіною, недалеко від горішнього карнизу виступають зовні залізні петлі. Дах кам'яниці досить крутий, залізний,

чотирьохсхилий. Фасадна стінка виходить на південний схід, вона має одні двері унизу, що ведуть у льох, і другі двері зверху⁶⁷⁸. Обидві двері масивні, залізні, тільки нижні двустворчаті, а верхні — одностворчаті. Одвірок нижніх дверей має форму арки з плечима. Таку ж форму має і вікно унизу — єдине у нижньому поверсі. Горішні двері мають ліпний бароковий наличник з замком посередині. Вони замикаються зовні великим залізним ключем, залізною клямкою та ціпом. До них ведуть дерев'яні східці, прибудовані зовні. У горішньому поверсі вікон з цього боку немає. Права стінка кам'яниці, що виходить на північний схід, має, крім пілястрів на кутах, ще пілястр посередині стіни — теж вужчий зверху і ширший унизу. Тут же є у горішньому поверсі два вікна, облямовані бароковими ліпними наличниками. Вони заграбовані і мають зовні залізні ставні⁶⁷⁹. Задня стінка кам'яниці не має вікон. Виходить вона на північний захід і має, крім наріжних пілястрів, ліпну прикрасу у вигляді трьохкутньої арки майже на всю довжину нижньої половини стіни під карнизом. У самому низу тут трохи завалилась стіна, бо з цього боку розібрано старий льох, про який казали, що він веде попід річкою аж на другий берег, на Олексіївщину. Ліва стінка кам'яниці,

⁶⁷⁰ Модзалевський. Малорос. Родословник, т. 4, с. 105. Найстаршим відомим представником роду Покорських був Опанас Федорович Покорський, син лавника Стародубського магістрату. Військову службу він почав десь коло 1690 р. Протягом років 1698–1707 був стародубським полковим писарем, далі ми його надибуємо в ролі канцеляриста значного військового (1709). Протягом рр. 1709–1714 — знатний військовий товариш, далі товариш знаменитий військовий. Після заслання, що мало місце роками 1725–28, був бунчуковим товаришом. Помер около 1745 р. Мав він чималі маєтки. Так, року 1700 Опанас Покорський купив у мешканця Яцьковського Михайла Солодкого двір у с. Яцьковичах з двома городами, ріллею та сіножаттю. Від Мазепи він одержав універсал на млин в Яцьковичах, далі універсал на с. Бистриків. Від Скоропадського у 1709 р. він мав універсала на слободи Козінку, Павловку та села Бистриків, Яцьковичі з млином і на с. Белогощ. Апостол дав йому універсала на всі ці маєтності та, крім того, на село Шулаковку. Опанас Покорський мав 4 синів: Данила, Григорія, Івана та Олексу. Данило Покорський, що народився коло 1706 р., був старший військовий канцелярист у Генеральній військовій канцелярії десь у 1724–27. З 1730 він бунчуковий товариш. Роками 1750–60 він був писарем Генерального Військового суду. В 1766 р. він підкоморій. Від батька він одержав універсала на 18 дворів у Сосниці і 12 дворів у с. Вялках Бакланської сотні. Другий син Григорій Покорський народився у 1707 р. Він був учнем філософії Київського братського колегіуму. З 1729 він — канцеляриста у Генеральній Військовій Канцелярії. У 1735 р. він одержав універсала на звання бунчукового товариша. Він мав села Бистриків та Белогощ. Жив у селі Бистриків. Третій син Опанаса Покорського Іван народився коло 1714 року. У 1735 році він одержав універсала на звання бунчукового товариша. Роками 1737–38 був Київським полковим писарем. Одружився у Козельці з Явдохою Танською, дочкою Київського полковника Антона Танського. Відомо, що після його смерті жінка його доживала свій вік у с. Яцьковичах. Четвертий син Опанаса Покорського — Олексю — народився коло 1718. Був бунчуковий товариш, з 1730 р. Від батька мав слободу Козінку та Чернятку. Жив у с. Павловці.

⁶⁷¹ Про це каже в своїх записках Яков Маркович. Так, 11 червня 1737 р., перебуваючи у Козельці, він записує: «Обедал у полковниці Танской ради сговора дочери ее с Покорским, при чем и меня платком сватальным дарили». Дневные записки малорос. подскарбия генерального Якова Марковича, ч. II, ст. 28.

⁶⁷² Хоча А. І. Степович зазначає, що року 1752 Дараган купив за 200 крб. у спадкоємця Київського полкового писаря Климентія Радича с. Карасиновку і подарував її сестрі своїй Насті. Ежегодник Коллегии П. Галагана, год 6-й, ст. 117.

⁶⁷³ Навряд чи цю кам'яницю міг збудувати Покорський. Як відомо, не дуже заможні люди ховали свої скарби по церквах та мурованих склепах. Так Я. Маркович під 13 травня 1740 р. записує: «По обеде ездил до склепу Анастасевского и взял оттуда 300 р.» (ч. II, ст. 112). Под «склепом Анастасевским» треба розуміти склеп при церкві Анастасії, як це зазначає упорядчик. Нижче, у тому же щоденнику від 4 серпня 1748 р. ми читаємо: «Окончил склеп муровщик, которому дал дискреции 50 коп.» (ч. II, ст. 267). До цього склепу було зроблено залізні двері, як це видно з запису під 19 серпня того ж року. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.

⁶⁷⁴ Розміром біля 9 м. на 9 м.

⁶⁷⁵ 33 см. завдовжки, 171/2 см. заввишки та 5 см. завтовшки.

⁶⁷⁶ На височині 2,34 м.

⁶⁷⁷ Перший карниз завширшки 15 см., другий — 81 см.

⁶⁷⁸ На височині 2,48 м. від землі.

⁶⁷⁹ Саме вікно заввишки 81 см., завдовжки посередині 126½ см.

що виходить на південний захід, теж, як і права, має крім наріжних пілястрів, ще пілястр посередині стіни, теж вужчий зверху й ширший унизу, і у горішньому поверсі 2 вікна з наличниками, як на протилежній стіні. Вікна ці теж заграбовані і мають ставні. У середині кам'яниці має горішне приміщення з 4 вікнами і одними дверима, а під ним — темне приміщення без вікон і дверей, куди заходять через люк у горішньому приміщенні. Унизу кам'яниці є льох, куди можна зайти лише знадвору. У горішньому приміщенні стеля має форму склепіння, посередині якого забито залізні кільця на залізних же петлях.

Наличники на вікнах та на середніх дверях дуже характерні для половини XVIII ст., подібні наличники зустрічаються ще на нижньому поверсі одного старого будинку в Козельці. На верхньому ж поверсі цього будинку над віками є ліпні прикраси, цілком аналогічні до ліпних прикрас Козелецького собору. Як переказують, тут містилась колись канцелярія Київського полку⁶⁸⁰, а потім магістрат. Подібність не обмежується лише наличниками вікон. Як і в кам'яниці, так і в цьому будинку маємо таку ж саму лінію даху, широкий карниз під дахом, пілястри по кутках і посередині. Складено цей будинок з великих цеглин, приблизно такого ж розміру, як і в кам'яниці (д. 34–35 см., ш. 9 см., т. 9–10 см.). Мабуть ці будівлі одночасні.

Від року 1748 збереглося листування з військовою генеральною канцелярією про необхідність збудувати канцелярію Київського полку, а разом з тим судову канцелярію, «добру шопу» для збереження артилерійських припасів, та кам'яний льох для того, щоб хоронити скарбові гроші та старі справи «без опасности сгореть»⁶⁸¹. А Юхима Дарагана року 1747 було обрано одним з трьох кандидатів на Київського полковника, а року 1751 він вже був Київським полковником і залишився ним

аж до самої смерті своєї, тобто до 1762 року⁶⁸². Займаючи посаду полковника, він міг використати для своїх потреб того майстра, що будував полкову канцелярію⁶⁸³⁶⁸⁴.

Далі Дараган, можливо, побудував на Покорщині будинок для житла⁶⁸⁵, а може, й використав старий, якщо він там був. Після його смерті у 1762 р. Покорщиною володіла його дружина Віра Дараган. Померла вона десь 1770–1772 рр., як це довідуємось з справи про спірну сіножать, що сталося між нещодавно померлою полковницею Київською Вірою Дараган та Києво-Печерською Лаврою⁶⁸⁶. Певних відомостей, хто володів Покорщиною після її смерті, немає. Мабуть, ця садиба належала синам Юхима Дарагана, бо дочка Софія, фрейліна при дворі цариці Єлизавети, одружилася в столиці з Петром Васильовичем Хованським⁶⁸⁷, а друга дочка Катерина вийшла заміж за Івана Григоровича Галагана, що служив у Прилуцькому полку, й жила з ним деякий час у с. Сокіринцях на Полтавщині⁶⁸⁸. Розійшовшись з чоловіком, Катерина Юхимовна купила собі маленький маєток у селі Івковцях біля Прилуки⁶⁸⁹, де й оселилась. На той час померли сини Юхима Дарагана, не залишивши спадкоємців, і усі маєтки перейшли до сестер. На долю Катерини Юхимівни припала між іншим Покорщина, куди вона і переїхала з Івковців. Жила вона в Покорщині до самої своєї смерті, тобто до 1823 р.⁶⁹⁰ на початку XIX століття вона задумала переробити сучасний головний Покорщинський будинок⁶⁹¹, а може й поставити новий, у всякім разі це типовий для XIX ст. будинок, що нагадує емпіре, з ганками на колонах. Він хоча й невеликий, але досить просторий⁶⁹², вкритий залізним дахом, сам дерев'яний на цегляному фундаменті. Під підлогою стояни майже на зріст людини⁶⁹³. Цеглини фундаменту мають літери Ц.З. Це марка тутеш-

⁶⁸⁰ Відомості про це подає, напр., помічник завідувача профшколи С. І. Савченко, знавець місцевої старовини, та ще кілька козельцьких старожилів.

⁶⁸¹ Київський центр. архів. Справа № 5900.

⁶⁸² В. Модзалевський. Малорос. Родословник, т. IV, ст. 384.

⁶⁸³ Цікаво, що гетьман К. Розумовський домогався, щоб «на кошт малороссийский для всех публичных и казенных строений определен был архитектор Квасов в Малую Россию». Лист К. Розумовського до М. І. Воронцова від 24/IV 1757 р. Васильчиков. Семейство Разумовских, т. I., ст. 213.

⁶⁸⁴ [У такий спосіб можна б було пояснити подібність цих двох будівель].

⁶⁸⁵ Помічник завідувача агропрофшколи С. І. Савченко каже, що під час копання ґрунту для посадки щеп було виявлено в землі фундамент будинку, що стояв коротким боком до вулиці по лівий бік двору.

⁶⁸⁶ Київський центр. архів. Справа № 7793.

⁶⁸⁷ [Говорячи про шлюб Софії Юхимівни Дараган, авторка повторює версію, що досі є загальноновживаною у всіх публікаціях на цю тему. Насправді чоловіком Софії Дараган був брат П. В. Хованського князь Юрій Васильович Хованський, який певний час очолював Стародубський полк: ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1174. Арк. 1 зв.].

⁶⁸⁸ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве», ст. 10.

⁶⁸⁹ Ibid, ст. 11.

⁶⁹⁰ Ibid, ст. 12.

⁶⁹¹ За усними відомостями А. І. Степовича.

⁶⁹² У поземному плані має біля 20 м. на 16 м.

⁶⁹³ Колишній сторож Покорщини Ф. І. Левицький, людина вище середнього зросту, запевняє, що ходив під будинком не згинаючись.

ньої цеглини, що існувала ще у 1907 році⁶⁹⁴. З фасадного боку будинок має досить просторий⁶⁹⁵ на 6 колонах ганок, що були колись об'єднані балюстрадою, яка тяглась і по боках сходів (зараз її немає). Зверху ганок має трикутний фронтон з зубчастим гзимсом⁶⁹⁶ і з півкруглим вирізом у тимпані. Ганок вкритий бляхою, і перекривався він разом з дахом. Лівий бік будинку виходить на південний схід. Тепер він майже зовсім ховається у деревах і кущах. Задній фасад будинку, що виходить на південний захід, теж має просторий ганок⁶⁹⁷ на чотирьох колонах (з яких залишилось тепер дві). Він має такий же самий фронтон, як і попередній, і так само перекривався бляхою разом з дахом. Цей бік будинку виходить у сад. Колись перед цим ганком був квітник, а дерева не ховали від очей краєвиду на той бік річки Остра, як це тепер. На березі було зроблено затоку у вигляді озера і там плавали «чорні лебеді»⁶⁹⁸. Правий бік будинку, що виходить на північний захід, теж має ганок на чотирьох колонах, з яких дві задні притулено до стінки. Він нижчий і менший за попередній⁶⁹⁹, вкритий бляхою окремо від даху. Мабуть, він був прибудований пізніше. Фронтон його цілком подібний до фронтонів попередніх ганків. На горищі будинку лати й крокви ясного кольору і видаються нестарими. Вражає велика кількість балок (сволоків), що, здається, лежать тут без потреби. В одних місцях їх покладено вище, в других нижче; це спричиняється до неоднакової величини стелі у різних кімнатах.

У середині будинок має 9 світлих кімнат, 2 коридори, 3 прихожих, 4 темних кімнати і одне приміщення з ходом на горище. В центрі будинку коридор та заля, а по боках коридору, коло покоїв, розташовано темні кімнати, мабуть для слуг. Стіни було оздоблено шпалерами пізніше 1806 року, бо на обідраних дерев'яних стінах сучасного Покорщинського будинку як бачимо наклеєні «Объявления к Санкт-Петербургским ведомостям», за рік 1804, 1805 та 1806. Отже К. Шероцький помилявся, відносячи шпалери Покорщини до другої половини XVIII ст.⁷⁰⁰ у 1902 році старо-

давніші шпалери збереглися лише у двох кімнатах, в 7 останніх кімнатах їх заступлено новими, сучасними шпалерами⁷⁰¹.

По цих рештах старовини можна судити про колишнє внутрішнє убранство будинку. Воно, без сумніву, заслуговує великої уваги. «З художнього боку шпалери Покорщини дійсно бездоганні, — каже К. Шероцький, — ніжне зеленкувато-сіре тло, на якому яскраво виступають візерунки з квітів, і мармурово-бронзові гризайлі дають чарівну картину краси». На стінах були цілі декорації з окремих шматків шпалеру. Тут, на загальному тлі, що імітувало мармур, уміщено колони, рамки, філенки, арки, світові прольоти, а в них газони, квіти, вази на постаментах, обвинених гірляндами. Під карнизом був бордюр з квітів, якого немов підтримували пілястри на парні півколонки з коринтськими капітелями. На рівені баз уміщено постаменти статуй і вази з квітами, а під ними, немов цоколь, вузький горизонтальний фриз. Заслуговує ще на увагу неначе виліплені виноградні грона, подібні до тих, що ми зустрічаємо на старих козацьких іконостасах. Над дверима уміщено ромби з зображенням вакхічних свят та офірувань⁷⁰². Усі ці окремі шматки шпалер набито на полотно маленькими цвяшками⁷⁰³. Описи шпалер Покорщини залишили К. Шероцький, Г. Лукомський та А. І. Степович, додавши до цього ще і фотографії. А. І. Степович подає знімок частини тієї стіни з зеленою піччю, яка прилягала до залі⁷⁰⁴, Г. Лукомський — частину стіни тої же кімнати, яка прилягає з синьою піччю⁷⁰⁵, К. Шероцький — дальшу частину її до кутка⁷⁰⁶. Отже, можна мати уяву про те, як було оздоблено дві стінки цієї кімнати. По боках дверей ішли розкішні виноградні грона, над дверима у ромбах — сцени з античного життя. З правого боку дверей, що ведуть у кімнату з синьою піччю, та з лівого боку тих дверей, що ведуть у залю, — немов велике панно, на якому ваза з квітами, що виростають одні з одних, а унизу два леви з перекрученими хвостами. Нижче іде неначе цоколь, підкреслений зверху і знизу горизонтальними бордюрами-фризами.

⁶⁹⁴ Цеглою з такими літерами обкладено в Козельці будинок гр. Пономаревських, що будувався у 1907 р.

⁶⁹⁵ Розміром 6 м. х 3 м.

⁶⁹⁶ [Гзимс (від нім. Gesims через пол. gzyms) — завершення стіни у формі горизонтального профільованого карниза].

⁶⁹⁷ Розміром 7 м. х 3 м.

⁶⁹⁸ Місцеві перекази.

⁶⁹⁹ Розміром коло 4^{1/2} м. х 2^{1/2} м.

⁷⁰⁰ К. Шероцький. Очерки по истор. декоративного искусства Украины, ст. 120.

⁷⁰¹ А. І. Степович. Из первых лет жизни Коллегии Павла Галагана. «Ежегодник Кол. П. Галагана», год 8-й, ст. 86.

⁷⁰² К. Шероцький. Очерки по истор. декорат. иск. Украины, ст. 120 і далі.

⁷⁰³ Рештки цих цвяхів збереглися і досі над дверима кімнати з зеленою піччю. Про це згадує також А. І. Степович у своїй статті «Из первых лет жизни Коллегии Павла Галагана». «Ежегодник Кол. П. Гал.», год 8-й, ст. 86.

⁷⁰⁴ А. І. Степович. Из первых лет жизни Коллегии П. Галагана. «Ежегодник Коллегии П. Галагана», год 8-й, ст. 86.

⁷⁰⁵ Г. Лукомський. Несколько памятников архитектуры в Козельце. «Ст. годы», 1912, Май, ст. 31.

⁷⁰⁶ К. Шероцький. Очерки по истории декоративного искусства Украины, ст. 95, мал. 35.

А. І. Степович⁷⁰⁷ та К. Шероцький⁷⁰⁸ дають ще фотографії шпалер кімнати з синьою піччю. Фотографії не дуже чіткі, бо кімната ця досить темна. Ми можемо на них розрізнити парні півколонки, бордюр зверху під карнизом, постаменти півколонок та немов цоколь під ними, підкреслений зверху бордюром з рослинних мотивів, неначе фризом. На одній фотографії бачимо урну на постаменті, на другій — шматок ясного шпалеру, що закінчується зверху трьома півколонами з рослинних мотивів. В середньому прольоті уміщено постать Артеміді з ланью, по боках — вази з розкішними букетами квітів, а під цим малюнком знов розкидано квіти, К. Шероцький називає ще уміщене на стіні зображення статуї Венери.

Декорації стін Покорщинського будинку, на думку Г. Лукомського, «дають уяву про замисел хорошого майстра»⁷⁰⁹. Вони подекуди імітують римську живопись лож Рафаеля у Ватикані⁷¹⁰, подекуди французьке декоративне мистецтво половини XVIII ст.⁷¹¹ на жаль, тепер нічого не залишилося з цих шпалерів, крім кількох клаптиків у маленькій прихожій перед кімнатою з синьою піччю. Тут ще в досить хорошому стані зберігся великий шматок шпалеру блакитного кольору, по якому іде малюнок злегка брунатною та зеленою фарбами. Тут виображено вази з переплетеними зміями замість ножок. У вазах розкішні квіти, а між ними купідони з флейтами. Під цим шпалером на стіні наклеєно шпалер з квітами, зробленими, мабуть, трафаретом і, крім того, ще поцяткованих од руки. У Козельці збереглися перекази про Покорщинські шпалери, зроблені руками кріпаків.

На стінах кімнати з зеленою піччю були розвішані портрети Кирилі Розумовського та Катерини Юхим. Галаганової.

Краще збереглися у Покорщинському будинку кахлеві печі. Тепер їх п'ять і, крім того, є відомості, що останніми роками було розібрано дві⁷¹². Отже, усього кахлевих печей у будинку було сім. Самими цікавими є три печі — зелена, синя та рожево-брунатна, дві інші печі цілком аналогічні, складено з білих кахлів, на яких виображено сині ампірні вази з квітами. Це типові для XIX ст. печі. Що до перших трьох, то це характерні для XVIII ст. печі з виємчатим візерунком унизу, мабуть привозні, бо аналогічна до зеленої печі була у Вишневецькому замку⁷¹³; К. Шероцький називає її «саксонською», а печі, подібні до синьої, відомі

мі були під назвою «гданських». Перша піч має на кахлях малюнок в зелених та коричневих тонах. Тут виображено людські постаті на тлі одноманітного пейзажу з кількоповерхових будинків та дерев і кущів, розташованих в різних планах. Піч опоясано карнизом посередині і зверху, а внизу — візерунок з виємків. Соковиті зелені фарби трохи ріжуть око, особливо коли піч освітлено сонцем; тоді вона здається якоюсь чудернацькою розмальованою цяцькою.

Піч синього кольору дає приємну гаму одних синіх тонів. Це велика піч з лежанкою, з пузатими колонками посередині, а зверху закінчується вона трьома вінцями. За колонками кахлі більшого розміру, ніж ті, з яких складено цю піч. У горішній частині печі кахлі розрізано по середині малюнку, так що цілий малюнок виходить лише тоді, коли скласти дві кахлі. У нижній частині кожна кахля має свій малюнок, на кахлях — обрамлення з рослинних та геометричних елементів. А виображено на них краєвиди якогось міста, що іноді нагадують голландські пейзажі. На тлі цих пейзажів рухаються людські постаті⁷¹⁴. Стінку од цієї печі, що виходить у прихожу, теж викладено кахлями синього кольору трьох гатунків. Одні кахлі такі самі, як у синьої печі, далі ідуть два зразки інших гатунків кахель, одні майже такого розміру, як попередні, інші — значно більші. На них виображено в барокових рамках людські постаті, а над ними птиця, подібна до попугая. Можна гадати, що ці кахлі належали до печі, яка своєю конструкцією була подібна до синьої печі. Вона теж, мабуть, мала колонки, за якими були кахлі більшого розміру, ніж ті, з яких складено піч.

Третя піч — рожево-брунатного кольору — була попсована ще на початку цього століття, коли невідомі злодії викрали кахлі з одної її стінки⁷¹⁵. Вона трохи губиться у маленькій, з двох квадратних сажнів, кімнатці і не дає того враження, яке могла б дати у великому покою. Тут одна гама рожево-брунатних тонів світліших та темніших. На обрамлених рослинними та геометричними елементами кахлях бачимо людські постаті та тварини, над ними опускаються розкішні барокові гірлянди з овочів та квітів. Пейзажу майже немає, лише трохи низеньких рослин на задньому плані. Стінку од цієї кімнати, що виходить у сусідню кімнату, викладено звичайними жовтими кахлями з стилізованим зображенням лілій. Козельча-

⁷⁰⁷ А. І. Степович. Из первых лет жизни Коллегии П. Галагана. «Ежегодник Кол. П. Галагана», год 8-й, ст. 88.

⁷⁰⁸ К. Шероцький. Очерки по истории декоративного иск. Украины, ст. 121, мал. 49.

⁷⁰⁹ Г. Лукомський. Несколько памятников архитектуры в Козельце. «Ст. годы». Май 1912, ст. 33.

⁷¹⁰ К. Шероцький. Очерки по истории декорат. Иск. Украины, ст. 121.

⁷¹¹ Ibid, ст. 122.

⁷¹² За словами колишнього сторожа Покорщини Ф. І. Левицького.

⁷¹³ Г. Лукомський. Вишневецький замок. «Старые годы», 1912, март, ст. 36.

⁷¹⁴ К. Шероцький помилково прирівнював цю піч до зеленої печі з Вишневецького замку і називав її Саксонською, див. «Вишневецький замок». «Ст. годы». 1912, март, ст. 36, та К. Шероцький Очерки по истор. декорат. иск. Украины, ст. 108.

⁷¹⁵ За відомостями сторожа Ф. І. Левицького.

ни розповідають, що на Покорщині була книга, яка пояснювала зміст малюнків на печах, але тепер її загублено.

Скорше усього припустити, що ці печі було перенесено сюди з іншого місця; інакше буде загадковим факт присутності на стіні, що прилягає до синьої печі, ще двох зразків таких кахлів, яких немає на Покорщині. Що ж до тих печей, що їх знищено, то, за словами свідків, вони були з жовтих кахлів з зеленим малюнком⁷¹⁶.

Так оздобила свою оселю Катерина Юхимівна Галаганова, що після смерті своїх братів зробилась однією з найзаможніших дідачок Чернігівщини. Вона ще, мабуть, упорядкувала Покорщинський парк, бо, як зазначав А. І. Степович, ще в тридцятих роках минулого століття сад було поділено горожами на квітники, овочеві сади і тощо⁷¹⁷. Навряд чи можна приписати Катерині Юхимівні виведення господарчих будівель Покорщини в стилі козацького бароко. Зважаючи на добру сохрانیсть дерева, їх можна найправдоподібніше віднести на ХІХ ст., але про це мова пізніше.

Померла Катерина Юхимівна в 1823 р.⁷¹⁸ Невідомо кому дісталась Покорщина після її смерті. Скорше всього вона перейшла до Павла Григоровича Галагана, унука Катерини Юхимівни, який мав між іншим титул «почетного смотрителя Козелецького уездного училища»⁷¹⁹. Але жив він здебільшого у Сокиренцях на Полтавщині⁷²⁰. Помер Павло Григорович у 1834 р., а у 1855 р. помер його брат Петро, останній представник старшого покоління Галаганів. Отже, усі маєтки, а в тому числі і Покорщина, перейшли до сина Павла Григоровича — Григорія Павловича Галагана. Цей останній, знавець і любитель місцевої старовини⁷²¹, виво-

дить у с. Лебединець на Прилуччині оселю у стилі старих українських будинків, уміщуючи за звичаєм своє ім'я на сволюку⁷²². Виховує він в українських традиціях і сина свого Павла⁷²³. Отже, з найбільшою правдоподібністю можна йому приписати виведення на Покорщині двох анбарів старовинної архітектури. На теперішній час вони дещо змінили свій зовнішній вигляд, порівнюючи з 1896 р., від якого ми маємо фотографічний знімок господарчих будівель Покорщини⁷²⁴. «Великий анбар» ще має на фасаді галерею, що її підтримують 8 стовпів, прольоти між якими заокруглено зверху. (Сучасний «великий анбар» галереї не має, а лише ганок на 4 стовпах). Дах будівлі заломаний посередині, бароковий, зроблений з тесу (тепер він вкритий соломомою). Збудований цей анбар з товстих «середкових» соснових брусів у зруб⁷²⁵. «Малий анбар» зберігся краще. Він втратив лише бароковий тесаний дах, але зберіг галерею з фасаду, яку зроблено в такий спосіб, що виїнято частину фасадної стінки. Оперта галерея на трьох стовпах, між якими прольоти заокруглено зверху; у довжину вона займає половину фасадної стінки. Два крайні прольоти з фасаду і єдиний проліт з лівого боку будівлі тепер закрито шальовками і зроблено там пригребець⁷²⁶. Заокруглені зверху прольоти дають яскравий приклад того, як було припасовано форми кам'яного будівництва до дерева. До стовпів, що підтримують галерею, зверху додано під тупим кутом скісно зрізані короткі бруси, так що між цим брусом, стовпом галереї та брусом стіни утворився порожній трьохкутник. Нижній край короткого бруса та брус стіни між двома короткими брусами стесано сокирою в такий спосіб, що виходить одна заокругла лінія.

⁷¹⁶ Відомості одержано від сторожа Покорщини Ф. І. Левицького.

⁷¹⁷ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 11.

⁷¹⁸ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 12. Катерина Юхимівна мала двох дочок і сина. Обидві дочки одружились з сербами: Віра з капітаном Федором Чорбою, Уляна з секунд-майором Іваном Михайловичем Стояновим. Син Григорій, одержавши освіту у Липську [Лейпцигу], повернувся на батьківщину, де і одружився з Яриною Антонівною Милорадовичевою. Незабаром ця остання померла, полишивши Катерині Юхимівні трьох своїх дітей: Петра, Павла та Параску. Згодом Петро Галаган перейшов на життя у Дехтярі, Павло, одружившись з Катериною Василівною Гудовичевою, оселився у Сокиренцях, а Параска, що увесь час жила разом з бабкою своєю на Покорщині, одружилась з Аркадієм Олександр. Рігельманом. Ibid, ст. 13 і далі.

⁷¹⁹ В. Модзалевський. Малороссийский родословник, т. III, ст. 225.

⁷²⁰ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 16.

⁷²¹ Він був знавець укр. народної поезії і йому належить видатний збірник пісень «Южноруські пісні з голосами», Київ 1857. Серед його паперів зберіглось чимало етнографічних матеріалів, напр., замітки та спостереження над лаврськими прочанами. [Г. Галаган був видавцем збірки, яку упорядкував його двоюрідний брат історик, етнограф, фольклорист Микола Маркевич: Южно-руські пісні: з голосами: [для голосу з фп.] / [зібрав та аранж. М. Маркевич]. Київ: Собственность издателя [Г. Галагана], 1857. 97 с.]. А. І. Степович. Григорий Павлов. Галаган. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 29–30.

⁷²² А. І. Степович. Описание коллегии П. Галагана, ее учебно-вспомогательн. учреждений, имений и пр. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 185.

⁷²³ Так, Павло Галаган до 5 років розмовляв виключно по-українськи. Перші роки його життя він носив також і український одяг (ст. 71–72). Для нього у Сокиренському саду було збудовано звичайну українську хату, тільки малого розміру, і тут Павло Галаган разом з своїм вихователем-французом часто проводив час. Ст. 80. А. І. Степович. Павел Галаган. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве».

⁷²⁴ А. І. Степович. Описание коллегии П. Галагана, ее учебно-вспомогательн. учреждений, имений и пр. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 182.

⁷²⁵ Розміром анбар 17,8 м. х 7,3 м.

⁷²⁶ Розміром цей анбар 11,8 м. х 6,5 м. Ширина галереї — 2 м., довжина зовні 5,7 м.

Збудовано цей анбар теж з «середкових» соснових брусів у зруб. Він справляє гарне враження пропорційністю своїх форм.

У 70-х рр. XIX ст. за проектом Ф. В. Чижова⁷²⁷ виводиться на Покорщині червоводня⁷²⁸. Це невелика дерев'яна двоповерхова будівля, квадратна у поземному плані⁷²⁹, вкрита тесовим заломаним дахом, таким самим, який раніш був на обох анбарах. Навкруги другого поверху, з усіх чотирьох боків, іде галерея⁷³⁰, стовпи якої опущено в землю. Усіх стовпів, крім наріжних, по два з кожного боку. З фасаду стовпи мережані. На другому поверсі з усіх чотирьох боків є вікна: з фасадного боку 1 вікно та 1 двері, з усіх інших боків по 2 вікна⁷³¹. З лівого боку галереї є хід на горище. Нижній поверх вікон не має, а лише одні двері. Тепер тут посередині глибока обшальована яма, це колишня лідниця, мабуть не так давно зроблена. Збудовано червоводню з широких соснових дощок у зруб. Це дуже зграбна пропорційна будівля.

Невідомо, коли було збудовано малий флігель. Своїми зовнішніми формами він нагадує головний будинок; так, напр., він має з фасадного боку ганок на двох колонах з трикутним фронтоном зверху і півкруглим вирізом у тимпані. За тих часів, коли до Покорщини приїздили на дачу учні колегії, тут жили управителі економії і тощо.

27 квітня 1869 р. помирає єдиний син Григорія Павловича Галагана — Павло, останній представник роду Галаганів. А 1 жовтня 1871 р. заходами ліберала-діда, що мріяв гарним вінком заглидити соціальні несправедливості, виникла Колегія імені Павла Галагана, яка мала, «с одной стороны» «приготовлять к общественной деятельности юношей талантливых, но неимущих, а с другой — имела целью дать правильное воспитание сыновьям богатых родителей, положение которых в обществе сулило им более или менее влиятельную роль на поприще общественной деятельности. В обоих случаях, направленное к одной и той

же цели воспитание должно было сглаживать различие между юношами обеих категорий, попадающих в Коллегию»⁷³².

Серед маєтків, які він передавав Колегії, ми бачимо і Покорщину; вона була дачею для вихованців Колегії. Отже, дальшу історію Покорщини найзручніше прослідкувати за «Ежегодниками Коллегии Павла Галагана». У 1873 році до Покорщини було перевезено з Сокиринців старовинний рояль, деякі меблі та книгозбірню родича Галаганів історика Миколи Маркевича⁷³³. Садибу було віддано в оренду⁷³⁴. У 1895 р. у парку засаджено соснову алею⁷³⁵. У 1897–98 р. засаджено лозою беріг Остра, що прилягає до Покорщинського саду; перероблено дощатий паркан, що відокремлює садибу від вулиці⁷³⁶. Буря, обуло влітку 1902 р., зламала багато дерев у старому Покорщинському саду і між ними великий клен, що прикрашав квітник⁷³⁷. Десь у 1902–03 роках було знищено лодочну пристань, бо річка обміліла і з болотяного берегу утворився сінокіс. Біля неї було зроблено кручу і розчищено дерева, а у північно-західному кутку липового саду виведено альтанку⁷³⁸. Можна гадати, що між 1907–1909 рр. Було перероблено тесові барочні дахи на анбарах: замість них поставлено солом'яні⁷³⁹.

З 1909 року садівником і наглядачем Покорщини був Федір Іванович Левицький, що і досі живе у Козельці. Ві розповідає, що за час свого перебування на Покорщині він зробив був алеї з овочевих дерев і фірточку коло своєї хати з аркою у вигляді дуги. У 1916 році⁷⁴⁰ він одержав розпорядження від тодішнього директора Колегії зняти старовинні шпалери у кімнаті з зеленою піччю і наклеїти нові. Цього наказу він виконав, але влітку 1917 року вже ніхто з Колегії не приїхав на дачу і на руках у Левицького залишився опис майна, обуло на Покорщині, і ключ від кам'яниці, де воно зберігалось. Мабуть колегія переживала грошову скруту на той час, бо Левицький отримав розпорядження надіслати до Києва частину старовинних стільців з червоного дерева, посуд

⁷²⁷ Навчитель Григорія Павловича Галагана, фундатор шовківництва у Трипільлі.

⁷²⁸ Усі перекази А. І. Степовича.

⁷²⁹ Розміром 9,3 м. х 9,3 м.

⁷³⁰ Галерея заввишки 106 та 108 см.

⁷³¹ [Зверху вікна заокруглені й мають наличник у вигляді рамки].

⁷³² Ежегодник Кол. П. Галагана 1900–1901, ст. 118–119.

⁷³³ Усі відомості А. І. Степовича.

⁷³⁴ Ежегодник Кол. П. Галагана 1903–1904, ст. 67.

⁷³⁵ «...» год 8-й, ст. 87.

⁷³⁶ «...» 1897–1898, ст. 24–25.

⁷³⁷ «...» 1901–1902, ст. 27.

⁷³⁸ «...» 1902–1903, ст. 87.

⁷³⁹ А. І. Степович, що перший раз відвідав Покорщину року 1872, ще будучи учнем Кол. П. Галагана, і покинув працю у Колегії десь коло 1907 р., не пригадує, щоб за його пам'яті були якісь ремонти на Покорщині. З другого боку, сторож Ф. І. Левицький, що був на Покорщині, за його словами, 18 років, тобто десь з 1909 р., бо перейшов він звідти року 1927, теж не пригадує, щоби тут були якісь ремонти.

⁷⁴⁰ Усі відомості про події на Покорщині після 1916 р. одержано від Ф. І. Левицького.

та портрети. Незабаром посуд повернули назад, бо виявилось, що він не старовинний, а стільці і портрети було продано кудись у музей.

Хвиля пожеж та грабувань панських садиб майже не торкнулась Покорщини. Місцеве населення трохи потрощило рами у вікнах та якийсь невідомий одвідувач викрав одну колонку з синьої печі.

У 1918 на Україні з'являються німці. Вони розташовують в Покорщині комендатуру і роблять деякий ремонт у будинку, як-то: вставляють шибки та рами, поправляють грубу у кімнаті поруч з залею, проти кімнати з зеленою піччю, бо тут під час опалювання загорілась була стінка. Зелені з жовтим кахлі від цієї груби вони викинули, а грубу зробили з звичайної цегли. На обрію з'являється якийсь Ракович, йому віддають в аренду Покорщинський сад, він тут ставить свого управителя Грабовського. Тимчасом приходить Петлюра. Тепер на Покорщині лазарет⁷⁴¹. За Петлюрою настає радвлада. Ракович і Грабовський тікають, заховавши своє майно до кам'яниці, де переховувались речі Покорщинського будинку. З евакуацією петлюрівського війська на Покорщині розпочався грабунок. З кам'яниці викрадено речі Раковича та Грабовського і також речі з Покорщинського будинку, як-то зеркала з драконами, картини та старовинний посуд.

Коли настановилась радвлада, представники тодішньої адміністрації відібрали від Левицького опис майна та ключі від будинку і кам'яниці. Стільці з червоного дерева, що їх залишались на Покорщині 11 чи 12, забрав червоноармійський клуб. Вони загинули під час дальших евакуацій. Уламок цього стільця ще нещодавно був у Козелецькому військкоматі. Буфет та маленький круглий стіл з інкрустацією перебувають у приватних руках. Бібліотека, колишня Маркевича, перейшла до міської бібліотеки і там згоріла під час пожежі.

На Покорщині розташовується насіннєве товариство. Пристосовуючи малий флігель до сушильні, воно розбирає тут стелі, викидає кахлеві печі і збирається переробляти дах. Один з членів товариства, Охрименко, оселився у великому будинку, у кімнаті праворуч од входу, проти кімнати з рожево-брунатою піччю. Він розібрав тут грубу з жовтих з зеленим кахель і поставив піч і плиту.

Насіннєве товариство завоювало симпатії якогось Маньковського. Він запропонував тодішньому завідувачеві Земвідділом викорчувати Покорщинський парк, хай там насіннєве товариство розводить городи. А дерево піде на задоволення потреб населення в паливі та на держакі до лопат і граблів, що їх виробляв Маньковський.

Завідувач Земвідділу погодився, але зустрів опір в особі покорщинського сторожа Левицького, що запропонував поки що зробити розчистку парку. На цю пропозицію пристали. Покорщинський парк було урятовано.

У 1923/24 рр. Покорщину одвідав Ф. Л. Ернст. У кімнатах головного будинку на долівці просушувался горох та пшениця. Стіни кімнати з зеленою та синьою печами було остаточно обідрано. Трохи старовинних шпалерів збереглося у маленькій прихожій, перед кімнатою з синьою піччю. Ф. Л. Ернст вирізав кілька шматків шпалеру з тим, щоб передати його до Всеукраїнського Істор. Музею ім. Шевченка у Києві, де він зберігається і досі. Туди же попала і жовта з зеленою обвідкою кахля, що її Ф. Л. Ернст підібрав під старою липою.

Узимку 1925 р. за розпорядженням Виконкому у Покорщинському парку рубають кілька кубів дров. Комгосп продав на злам старий льох за кам'яницею. У Покорщинському саду улаштовують літній театр і для цього виламують дві середні колони того балкону, що виходить у сад.

Тимчасом Ф. І. Левицький, не отримуючи ніякої платні в 1917 р., зняв клопотання перед Виконкомом про те, аби йому було відведено землю і дозволено перенести туди з Покорщини хату, де він жив. Виконком дав йому ділянку землі на околиці Козельця, він переніс туди свою хату і перейшов на життя узимку 1926 р.

Улітку 1926 р. Покорщину передано агрономічній профшколі⁷⁴² і разом з тим зроблено деякий ремонт, як-то: полагоджено малий флігель, розчищено дерева та кущі бузини, що утворили справжню стіну навколо великого будинку; в середині ж цього останнього, де вже не було ніяких меблів, трохи повичищали сміття та порозгоняли ужив, що там позаводились.

Сумно виглядає тепер Покорщина. Крізь поламаний дощатий паркан видно гарні столітні сосни та вікові тіняві липи. Збереглась маленька фірточка з гіллячкою старого дерева над нею у вигляді дуги — витвір сторожа Ф. І. Левицького. Трохи далі за нею дві купи дерев, а між ними дорога в садибу. Це офіційний вхід до Покорщини. Перед очима відвідувача розстиляється великий чотириохкутний двір, характерний для будівництва доби класицизму, яке проектувало не окрему будівлю, а цілі площі, забудовані сполученими чи несполученими між собою будівлями, які втворюють цілий ансамбль⁷⁴³.

Тепер цей двір засажено картоплею, кіяхами, цибулею та посадками овочевих дерев. Молоді яблуні з правого боку двору ховають великий

⁷⁴¹ Ф. І. Левицький добре не пригадує, чи лазарет був за Петлюри, чи ще за останніх днів гетьмана. Скорше, що лазарет був за Петлюри.

⁷⁴² Відомості про це одержано від помічника завідувача Агропрофшколи С. І. Савченка.

⁷⁴³ Д. Антонович. Скороч. курс історії укр. мист., ст. 252.

та малий собори. Стара, кількасотлітня, липа закриває головний будинок. З правого боку двору збереглись лише малий флігель та стайня. За роки революції тут знищено літню кухню та кам'яний льох. У малому флігелі тепер живе учительський персонал, а у головному будинку влітку живуть учні, які одробляють практику. Будинок одчинений для відвідувачів, які немилосердно псують кахлеві печі та старовинний

рояль. Давно вже треба було б хоч трохи відремонтувати старий дім.

І Покорщина, що пережила добу великих соціальних переворотів, тепер швидко руйнується на очах у всього громадянства.

Підпис (від руки): *Тетяна Мішківська*

ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб 17758–17759. 26 арк. + 21 арк. Друкується вперше.

Дата надходження до редакції: 01.04.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 10.04.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)